

УДК 811.161.2'276.5

О. О. РОМАНОВА

(Харків, Україна)

СПЕЦІАЛЬНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕРМІН І ПРОФЕСІОНАЛІЗМ

Проаналізовано поняття “спеціальна лексика”, описано основні класи спеціальної лексики в галузі швацтва. Подано визначення терміна та вимоги до нього. Теоретично обґрунтовано розмежування терміна і професіоналізму. Запропоновано визначення професіоналізму як мовної одиниці.

Ключові слова: спеціальна лексика, термін, дефініція, поняття, терміноїд, професіоналізм.

Професійну сферу спілкування фахівців обслуговує лексика, яку традиційно науковці називають спеціальною (В. С. Ващенко, Г. С. Коляденко, Н. П. Кузьмін). У термінознавстві одним з актуальних питань є виокремлення терміна з-поміж суміжних категорій спеціальної лексики, яку об'єднують в один шар словникового складу мови на тій підставі, що вона різниться від загальноживаних слів спеціалізацією значень, сферою використання, обмеженою кількістю користувачів. Виділення цієї групи мовних одиниць у складі мови, на думку В. С. Ващенка, “зумовлено як науковими, так і навчальними інтересами, що виникають в процесі аналізування та уточненої характеристики кожного слова й визначення його функціонального обсягу” [1, с. 92–93].

Значну зацікавленість лінгвістів становить і проблема класифікації спеціальної лексики, теоретичний опис основних її класів і підкласів, вивчення їх подібностей і відмінностей (Г. О. Винокур, С. В. Гриньов, З. І. Комарова, В. М. Лейчик, О. О. Реформатський, А. Д. Хаятін, С. Д. Шелов та ін.), тому важливо сьогодні поглибити уявлення про роль і місце термінів у лексичній системі української мови.

Мета нашого дослідження – вивчення проблеми стратифікації (тобто розподілу за типами) спеціальної лексики швацької справи, а тому його завданнями є: 1) виділення й теоретичний опис основних класів і підкласів спеціальної лексики швацької справи; 2) виокремлення комплексу критеріїв, спираючись на які можна розмежувати поняття “термін” і “професіона-

лізм”; 3) уточнення й доповнення базових понять мови спеціального призначення “термін”, “професіоналізм”.

Згідно зі словником-довідником лінгвістичних термінів, “спеціальна лексика – це слова чи словосполучення, які називають предмети й поняття, що належать до різних сфер трудової діяльності людини і не є загальноживаними” (РТ, с. 522). Іншими словами, спеціальна лексика – це слова чи словосполучення, які позначають наукові поняття і є стійкими, відтворюваними елементами в системі спеціального знання, посідаючи в ній певні класифікаційні місця [2, с. 176]. С. В. Гриньов зауважує: “<...> спеціальна лексика – сукупність лексичних одиниць (у першу чергу термінів) спеціальних галузей знання, що створює особливий шар лексики, який найшвидше зазнає свідомого регулювання й упорядкування” [3, с. 5].

Спеціальна лексика мови науки характеризується такими важливими особливостями: 1) вторинним використанням лексичних одиниць, значення яких розвивається на основі їх первісного загального використання; 2) спеціальним утворенням штучних позначень; 3) обмеженістю сфери використання; 4) неможливістю прямого перекладу на інші мови; 5) неможливістю довільних заміन окремих елементів без узгодження з традицією галузі; 6) своєрідним ставленням до таких мовних явищ, як полісемія, антонімія; 7) підвищеним денотативним зв'язком (10, с. 42).

Співвіднесеність у сфері наукової мови зі спеціальним (науковим, технічним, виробничим) поняттям чи об'єктом спостерігаємо в номінативних одиницях трьох класів: термінах, професіоналізмах і номенклатурних знаках. Значимо, що обсяг і межі класів спеціальної лексики, які виділяються, хисткі й невиразні, оскільки існують і проміжні класи мовних одиниць. Переходи ж мовних одиниць з одного класу до іншого мало помітні, що значною мірою ускладнює однозначне розв'язання проблеми класифікації спеціальної лексики.

Упорядкування спеціальної лексики має велике значення для підготовки наукових і технічних кадрів, видання наукової, виробничої та довідкової літератури, взаєморозуміння спеціалістів, яке постійно ускладнюється у зв'язку зі спеціалізацією наук і т. ін.

Нагадаємо загальновідомі страти спеціальних лексичних одиниць:

Т е р м і н и – слова або словосполучення, що є носіями спеціальної інформації та інструментом пізнання навколишнього світу, мають певну сферу використання і значення яких розкривається в дефініції, наприклад, швацькі терміни: *кравець, кравецька крейда, лекало, муслін, оксамит, парча, фальцпрес* (РУТС).

Основними ознаками, що уможливають виділення термінів у складі спеціальної лексики, С. В. Гриньов-Гриневиц називає: 1) специфічність використання (кожний термін належить до спеціальної галузі знань); 2) функція називання поняття; 3) дефінітивність (наявність наукової дефініції); 4) точність значення (яка встановлюється дефініцією); 5) контекстуальна стійкість (значення терміна є зрозумілим без контексту і мало залежить від контексту); 6) стилістична нейтральність; 7) езотеричність (точне значення терміна відоме тільки спеціалістам); 8) конвенційність (цілеспрямований характер появи); 9) номінативний характер (термін – це зазвичай іменник

або словосполучення на основі іменника); 10) відтворюваність у мовленні (яка є важливою для словосполучень) [3, с. 25–29].

Прототерміни, за визначенням С. В. Гриньова-Гриневича, – це спеціальні лексеми, які виникли й використовувалися перед виникненням наук, і тому називають не поняття (які виникають з появою наук), а спеціальні уявлення [3, с. 44].

Прототерміни збереглися у ремісничій і побутовій лексиці, яка дійшла до нас, оскільки з того часу багато спеціальних уявлень увійшло до загального вжитку. З появою наукових дисциплін, у яких такі уявлення теоретично осмислюються й перетворюються на системи наукових понять, частина прототермінів, що стійко закріпилась у спеціальному мовленні, залучається до наукової термінології, а решта існує або у формі лексичних одиниць предметних галузей, в яких немає науково-теоретичної основи, або функціонує у формі так званих народних термінологій, які використовують паралельно з науковими термінами, проте без зв'язку з поняттєвою системою. Отже, багато базових термінів старих термінологій колись були прототермінами й зберегли свої риси – використання для мотивації випадкових, поверхових ознак або відсутність (втрата) мотивування [3, с.182–183]. Наприклад: *корсаж, манекен, шовковий, шпилька, зигзагоподібна строчка*.

Передтерміни, за визначенням того ж дослідника, – це спеціальні лексеми, які використовують для найменування новосформованих понять, проте вони поки що не відповідають основним вимогам, що висувають до термінів, наприклад: *ковбойка, труби*. Передтермінами зазвичай кваліфікують: а) описові звороти – багатослівні номінативні словосполучення, які використовують для називання понять і точного опису їх сутності, але вони не відповідають вимозі стислості, наприклад: *кишеня з підрізаним бочком по лінії талії, манжета на застібці з пришивним відворотом, прямий подвійний манжет із суцільнокроєним відворотом*; б) сурядні словосполучення, наприклад: *гудзик і тримач, плоский шов, сім пілок, текстильна і трикотажна промисловість, тонкий і вовняний*; в) сполучення, які мають дієприкметникові звороти, наприклад: *кишеня, приметана зверху, комір, відстрочений навскіс, рукав, підшитий ззовні* [3, с. 44–45].

За спостереженням С. В. Гриньова-Гриневича, передтерміни застосовують як терміни для найменування нових понять, для яких не вдається відразу віднайти відповідні терміни. Від термінів передтерміни відрізняються тимчасовим характером, нестійкістю форми, невиконанням вимог стислості й загальноприйнятості, часто й відсутністю нейтральності. Здебільшого з часом передтерміни витісняються термінами. Інколи, наголошує дослідник, заміна передтерміна лексичною одиницею, яка більше відповідає термінологічним вимогам, затягується, і передтермін закріплюється у спеціальній лексиці, набуваючи стійкого характеру й перетворюючись на **к в а з і т е р м і н** [3, с. 45]. Наприклад: *гудзикотримач, плоскошовний, семипільна спідниця, тонкововняний*. Стратифікацію термінологічної лексики розглядали також Ю. Д. Апресян, В. М. Лейчик, Б. М. Михайлишин, А. Д. Хаютін та ін.

Терміноїди – спеціальні слова, що називають так звані натуральні поняття, тобто ті, що недостатньо сформовані, їх неоднозначно розуміють,

і вони не мають чітких меж і дефініцій. Тому терміноїди не мають таких термінологічних властивостей, як точність значення, контекстуальна незалежність й усталений характер, хоча й іменують поняття. Це також професіоналізми, які через відсутність нормативного термінологічного еквівалента займають цю смислову нішу, прагнуть стати термінами, наприклад: *вельветка*, *ватянка*, *дощовик*, *купальник*.

Псевдотерміни – спеціальні лексеми, які називають гіпотетичні, хибні поняття, що не відповідають дійсності, наприклад: *ковшарик* – капелюшок із козирком.

Професіоналізми – це напівофіційні стилістично марковані мовні одиниці (слова або словосполучення), уживані у професійному мовленні вузьким колом фахівців на позначення відомого поняття, наприклад: *інструменталка* – інструментальний цех, *роба* – робочий одяг, *циганська голка* – велика голка, *утюжниця* – прасувальниця, *швейка* – швацький цех, *шпулька* – шпульний ковпачок.

Оскільки професіоналізми вживають на позначення певних понять лише у сфері тієї чи тієї професії, ремесла, промислу, вони не завжди відповідають нормам літературної мови. Професіоналізми є неофіційними синонімами до термінів, вони досить різноманітні щодо семантичних характеристик, виникають стихійно на власній мовній основі. Галузеві ж терміни переважно творяться свідомо, часто з використанням чужомовних слів та словотворчих засобів.

Українські дослідники послідовно висловлюють думку, що терміни потрібно відокремлювати від професіоналізмів. А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько зазначають: “Доцільним є розмежування професіоналізмів і термінів, котрі разом становлять поняття спеціальної субмови” [5, с. 15]. Усі вчені наголошують на тому, що терміни і професіоналізми мають спільні й відмінні риси. Спільною рисою є те, що ці дві мовні одиниці вживаються в професійній галузі людської діяльності. Проте відмінностей набагато більше, що дає підставу говорити про розмежування цих прошарків спеціальної лексики. Т. В. Михайлова, проаналізувавши праці українських учених, подала досить повний перелік відмінностей цих мовних одиниць: 1) професіоналізми – це локальні скорочені й спрощені назви, які дублюють терміни, вони вторинні за утворенням щодо термінів, які не можуть мати вузького локального характеру; 2) терміни є унормованими лексичними одиницями, а професіоналізми – напівофіційними; 3) терміни функціонують в усному та в писемному спілкуванні фахівців певної галузі, професіоналізми вживають у розмовному мовленні; 4) професіоналізмам властиві конотації (експресивне забарвлення); термін не повинен мати емоційно-експресивного забарвлення; 5) терміни функціонують в усіх галузях наукової та виробничої діяльності людини, професіоналізми найчастіше трапляються в окремих професіях, ремеслах, промислах (наприклад, у спеціальній мові філософії немає професіоналізмів); 6) терміни можуть утворюватися засобами національної та чужих мов, професіоналізми – на ґрунті національної мови, лише в окремих одиницях трапляються іншомовні елементи; 7) системність – найважливіша ознака термінології, системні зв'язки між професіоналізмами слабші, бо вони називають окремі предмети і видові поняття [7, с. 44–45].

На нашу думку, професіоналізми й терміни різняться ще такими рисами: професіоналізми мають ширшу сферу функціонування (можуть бути відомі людям, безпосередньо не зайнятим у тому чи тому виробництві); у термінів велика спеціалізація словотворчих засобів на відміну від професіоналізмів; у термінів ознаки номінації є суттєвими, у професіоналізмів – здебільшого неістотними; терміни мають більший ступінь нормативності й кодифікованості.

На відміну від термінів, професіоналізми не мають чіткого наукового визначення й не становлять цілісної системи. Якщо терміни – це переважно абстрактні поняття, то професіоналізми – конкретні, тому що детально диференціюють ті предмети, дії, якості, які безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності відповідної професії. Здебільшого професіоналізми використовують в усному неофіційному мовленні людей певного фаху. Виконуючи важливу номінативно-комунікативну функцію, вони точно називають деталь виробу, ланку технологічного процесу чи певне поняття й у такий спосіб сприяють кращому взаєморозумінню. Частина професіоналізмів переходить до термінів, зазнаючи при цьому структурних змін; деякі з них, не стаючи термінами, усе ж уживаються в науковій мові з певними застереженнями (здебільшого їх виділяють лапками, тоді як терміни вживають звичайно без лапок).

Ми дотримуємося думки, що терміни потрібно відмежовувати від професіоналізмів через ненормативність останніх, а у словниках варто подавати такі розмовні назви професійних понять, які потенційно можуть стати термінологічними одиницями.

Різновидом професіоналізмів є професійні жаргонізми, наприклад: *європейка* – європейська дублянка, *мушка* – закріпка, виконана ручними стібками у формі рівнобедреного трикутника, яка призначається одночасно для закріплення й оздоблення кінців складок, швів, *олімпійка* – куртка від спортивного костюма, *стьобанка* – стьобана куртка. Професійні жаргонізми – це експресивні дублети термінів, уживаються у сфері усного спілкування фахівців. Досліджували професійні жаргонізми Н. В. Васильєва, О. А. Покровська, В. Н. Прохорова, Н. В. Подольська, Л. О. Ставицька, А. В. Суперанська та ін.

На думку О. В. Суперанської, Н. В. Подольської, Н. В. Васильєвої, жаргонізми не належать до спеціальної фахової лексики [10, с. 27]. Вони тлумачать їх як особливі, яскраві, модні “слівця”, характерні для окремих соціальних груп, і вважають, що вони нічого не додають до мови, а лише створюють особливий колорит мовлення. Ми приєднуємося до цієї думки і вважаємо, що якщо частина професіоналізмів може мати номінативний характер, то професійні жаргонізми не здатні його мати, їх умовність чітко простежується тими, хто говорить.

Номенклатурні позначення – це найменування конкретної реалії, через яку воно співвідноситься з поняттям певної галузі діяльності людини, наприклад: *швацька машина 1-А ПМЗ*, *швацька машина “Подольськ-100”*, *голка 1*, *нитки № 10* і т. ін.

Зазначимо, що в термінознавчих працях упродовж багатьох десятиліть неодноразово порушували й обговорювали питання про номенклатуру, проте й досі лінгвістична теорія терміна не виробила єдиного погляду на

сутність і місце цих номінативних одиниць у підсистемі спеціальної лексики. Докладно не будемо зупинятися на номенах, тому що про це йшлося у попередній статті [9, с. 55–62].

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити такі узагальнення. Спеціальна лексика швацтва містить номінативні одиниці принаймні трьох класів: терміни, професіоналізми й номенклатурні позначення, які мають і подібні, і відмінні риси. Розвідка дала змогу визначити деякі критерії, які уможливають виділяти й розрізняти ці класи у досліджуваній лексиці. Перспективою подальшого пошуку є вивчення семантичної структури спеціальних слів (швацької лексики) різних класів.

1. *Ващенко В. С.* Українська лексикологія: семантико-стилістична типологія слів. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1979. – 128 с.
2. *Гречко В. А.* Теория языкознания: Учеб. пос. – М.: Высш. школа, 2003. – 375 с.
3. *Гринев-Гриневиц С. В.* Терминоведение: Учеб. пос. для студ. высш. учеб. завед. – М.: Издат. центр “Академия”, 2008. – 304 с.
4. *Даниленко В. П.* Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
5. *Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: KM Academia, 2000. – 218 с.
6. *Лейчик В. М., Бесекирска Л.* Терминоведение: предмет, методы, структура. – М.: Наука, 1989. – 147 с.
7. *Михайлова Т. В.* Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНУ ім. В. Каразіна. – Харків, 2001. – 184 с.
8. *Пономарів О. Д.* Стилістика сучасної української мови: Підручник – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
9. *Романова О. О.* Спеціальна лексика української мови як об'єкт лінгвістичного дослідження: термін і номен // Термінологічний вісник: Зб. наук. пр. – К., 2011. – № 1. – С. 55–62.
10. *Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В.* Общая терминология: Терминологическая деятельность. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- РТ – *Розенталь Д. Э., Теленкова М.* Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: ООО “Изд-во Астрель”, ООО “Изд-во АСТ”, 2001. – 624 с.
- РУТС – Російсько-український тлумачний словник швейного виробництва / Уклад. А. Антипова, П. Баєв, А. Бойцова та ін. – К.: Вища школа, 1974. – 184 с.

O. O. Romanova

SPECIAL LEXIS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS AN OBJECT OF LINGUISTICS RESEARCH: TERM AND PROFESSIONALISM

The article analyses the notion of special lexis and describes the main classes of special lexis of clothing manufacture. Term definition and term associated requirements are presented. Difference between the term and the professionalism as a language unit is theoretically grounded. The professionalism as a language unit determined.

Key words: special lexis, term, definition, notion, terminoid, professionalism.